

УДК 336.225:346.7

Ю. Клепікова-Чижова

ПРОБЛЕМИ ПОДАТКОВОЇ ЗЛОЧИННОСТІ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто проблеми податкової злочинності України в сучасних ринкових умовах. Обґрунтовано положення про те, що важливим фактором скорочення податкової злочинності є підвищення рівня податкової культури. Запропоновано заходи, впровадження яких сприятиме підвищенню податкової культури в Україні.

Ключові слова: податкова злочинність, платник податку, причини податкової злочинності, податкова культура.

Лібералізація економічної діяльності й інтеграція в систему світового господарювання принесли в Україну не лише вигоди, а й загрози економічній безпеці країни, посилення криміналізації господарської діяльності, розповсюдження незаконного підприємництва як на внутрішньому ринку країни, так і у зовнішньоекономічних зв'язках.

Ситуація у податковій сфері ускладнена не лише незначним досвідом України у побудові ринкової економіки, а й тим, що після відкриття вітчизняної економіки для іноземних товарів, капіталів і правил ділового обороту, Україна де-факто стала “прозорою” для транскордонної злочинності, значною долею якої є податкові злочини на кшталт ухилення від сплати податків. Власне, сама по собі світова економіка з її системою електронної торгівлі створює передумови для розвитку транскордонної податкової злочинності; зростання електронної торгівлі транснаціональних корпорацій, практика транскордонної злиттів і поглинань сприяють послабленню контролю держав над ситуацією у сфері податків. Особливо складно в такій ситуації доводиться урядам країн що розвиваються та країн із перехідною економікою, які змушені грати за правилами “великої” економіки в умовах, що ні законодавчо, ні фактично не можуть витримати таких правил. Такою є констатація експертів Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН).

Таким чином, розробка теми податкової злочинності є актуальною не тільки в ракурсі кримінології та економіки, але й з боку державного управління. Розробка цієї теми стосовно України актуальна також з огляду дослідження інтеграції країни у світову економіку. Суть полягає у тому, що в Україні, як і в будь-якій іншій країні, що обрала напрямком розвитку інтеграцію у світову економіку, треба пильно ідентифікувати і оминати криміногенні пастки глобальної економіки і диференційовано використовувати для власного розвитку нові можливості, що надає функціонування в умовах відкритої ринкової економіки. Ці можливості, а також і пов'язану з ними додаткову відповідальність, доцільно розглядати у двох аспектах, а саме як:

– приєднання до міжнародних організацій, що вимагає реалізації заходів, спрямованих на гармонізацію національного податкового законодавства із законодавством країн-партнерів, учасників таких організацій;

– приєднання до міжнародних угод, які діють у податковій сфері, покладання на себе зобов'язань у галузі міжнародної співпраці податкових і митних органів, обміну інформацією.

Вивчаючи наукову літературу, можна зауважити, що розробка теми податкової злочинності має яскраво виражене кримінологічне спрямування. Про це свідчить пропонування науковцями суто поліцейських заходів щодо зниження податкової злочинності. Не здійснюється пошук інших параметрів, які можливо буде використовувати з метою розробки заходів попередження податкових злочинів. Недостатньо повним є дослідження умов (обставин, факотів, детермінант) податкових злочинів, вивчення яких проводиться здебільшого з одних і тих же позицій, що перешкоджає можливості поглиблення і розширення знань, що стосуються проблеми податкової злочинності.

Справді, ця тема найбільш популярна серед кримінологів (правників), меншою мірою серед економістів, та майже не розробляється науковцями у галузі державного управління. Що стосується науки державного управління, то заходи протидії держави податковій злочинності випадають із поля зору більшості авторів, а навіть якщо згадуються ними, то без урахування її причин, передумов та наслідків, які існують саме на сьогодні і яких не було ще, наприклад, наприкінці 90-х рр. XX ст.

Основним принципом удосконалення податкових відносин повинен стати демократизм (не централізований, як це відбувалося за радянських часів – “демократичний централізм”), а демократизм, який ґрунтується на дотриманні балансу інтересів, прав і обов’язків держави, місцевого самоврядування, бізнесу, населення.

Необхідно побудувати якісно нові податкові відносини, що базуються, насамперед, на партнерстві податкових органів і платників податку, коли обом цим сторонам податкові злочини є просто не вигідними. Податківці мають зрестися податкового терору, а платники податку – ухилення від податків. Сучасна податкова служба повинна відповідати більш складній, більш вільній, менш жорсткій державній моделі, а ніж та, що була поширена відносно недавно, за часів радянського режиму. Це може бути реальністю за умови заміни в податковій концепції країни фіскального пріоритету пріоритетом соціально-економічного розвитку, загального підвищення рівня правової свідомості та податкової культури. Відтак несплата податків дійсно стане неприпустимою як серйозний злочин проти економіки і суспільства.

Такий напрямок змін у податковій концепції є актуальним у всьому розвинутому світі, країнах із перехідною економікою, зокрема і в Україні.

В Україні податкова злочинність є поширеним явищем, до того ж не лише серед платників податку, але й в податкових органах, працівники яких нерідко використовують службові повноваження для необґрунтованого тиску на підприємців, а також для створення сприятливих бізнес-умов “дружнім” підприємствам. У результаті податковий інструмент працює далеко не в повну силу як фактор соціально-економічного росту країни, а перенаправляє вектор розвитку країни у бік її деградації та повністю знецінює управлінські кроки держави.

Така ситуація вимагає суттєвого наукового дослідження і розробки на його основі комплексних організаційно-правових заходів щодо формування податкових відносин, які сприятимуть економічному розвитку України.

На нашу думку, важливим фактором скорочення податкової злочинності є підвищення рівня податкової культури, а основним суб’єктом його підвищення є саме суспільство. Проте для цього державні інститути повинні заохочувати розвиток механізмів становлення громадянського суспільства.

Явище ухилення від сплати податків є широкорозповсюдженим і виправданим значною частиною населення. Результати міжнародних досліджень із

цього приводу демонструють, що кількість громадян, які заявили про те, що “ніколи не виправдовують не сплати податків” у США –65%, у Великобританії і Німеччині – 55%, у Китаї – 77% [1]. Звичайно, ці цифри не повністю відображають реальну статистику податкових порушень у вказаних країнах, однак дають уявлення про ціннісні установки громадян цих країн, пов’язані з оподаткуванням.

Ухилення від сплати податків – це юридичне, економічне, а також моральне питання. До того ж, важливим є питання: чому окремі люди, дрібні і великі підприємці, прагнуть ухилитись від сплати податків?

Схематично розглядаючи економічні моделі, можливо зауважити: у більшості з них передбачається, що люди жадібні та мотивовані економічною вигодою. Класичний підхід заснований на тому, що на рішення ухилитись від податків впливають пов’язані з цим вигоди (визначені такими факторами, як ставка податку і витрати, вирогідність викриття обману і покарання за таке шахрайство). Якщо наслідки ухилення є не надто тяжкими, а вирогідність викриття є не великою, то більшість підприємців нададуть перевагу ухиленню від сплати податків чи їх мінімізації, скориставшись за цього, недоліками і протиріччями в податковому законодавстві і в техніці утримання податків.

Однак такий раціональний економічний підхід до поведінки платників податків не дає відповіді на запитання: чому посилення санкцій за несплату податків та зниження податкового тягара (наприклад, введення “пласкої шкали податку з доходів”) в Україні далеко не завжди є ефективними?

Мабуть, у цих моделях не враховані соціально-психологічні і культурні фактори податкової поведінки платників податків, що є не менш важливими, а ніж економічне порівняння видатків і надходжень від сплати податків чи ухилення від них.

За останні роки іноземні дослідники почали приділяти увагу таким питанням, як вплив цінностей, соціальних норм та відносин на “реальну економічну поведінку”. Однією з тих галузей, де ці дослідження є найважливішими є податкова дисципліна або готовність громадян бути законотрушними у сплаті податків. Внутрішня мотивація індивідів до сплати податків може бути визначена як “податкова сумлінність”.

Так, “податкова сумлінність” не є однаковою у різних країнах. Таким чином, якщо цінності платника податків залежать від його приналежності до певної культури, а притаманні тій чи іншій країні соціальні інститути виступають як “стримувачі”, то податкова сумлінність є найважливішою детермінантою поведінки платника податків, зокрема визначає рівень податкової дисципліни.

Податкова сумлінність тісно пов’язана з таким поняттям, як “етика платника податку” – норми поведінки, якими керуються громадяни у своїх взаємовідносинах із урядом. Податкова сумлінність, вірогідно, перебуває під впливом фінансового обміну між платником податків та урядом: якщо цей обмін розцінюється як справедливий, тоді відбувається укріплення податкової культури, і навпаки.

У більшості досліджень податкова сумлінність трактується як “кіт у мішку”, не обговорюються і не беруться до уваги механізми її удосконалення чи утримання на досягнутому рівні. Таким чином, видається необхідним визначити факти, що формують податкову сумлінність, проаналізувати їх особливості в сучасній Україні.

Доцільно зазначити, що за результатами міжнародних досліджень, рівень податкової сумлінності перебуває у зворотній залежності від розмірів тіньової

економіки (за деякими оцінками фахівців, тіньовий сектор економіки в Україні становить від 40 % до 60%).

Є низка факторів, які впливають на податкове сумління, однак не є предметом розгляду цієї статті, йдеться про такі фактори, як стать, вік, рівень освіти тощо, які здатні до певної міри передбачити схильність людини до ухилення від сплати податків. Знання цих факторів може допомогти податківцям змалювати портрет найбільш вирогідного порушення. Однак, на нашу думку, дослідження особистості “податкового злочинця”, висновки існуючих досліджень практично не послугують цілі ефективної протидії податковій злочинності, а виступають здебільшого лише “особистісними відомостями” (стать, вік, сімейний стан, посада, судимість тощо), необхідними швидше для статистики, а ніж для прийняття у правлінських рішень.

Необхідно особливу увагу звернути на той факт, що, окрім ознак, характерних для більшості країн, у найбільш розвинутих податкових службах використовують більш специфічні ознаки, характерні для певних країн чи регіонів.

Виявлення характерних ознак типового порушника податкового законодавства є невід’ємною частиною роботи податкових служб у більшості країн із розвинутою ринковою економікою. Серед них є і особистісні ознаки людини, але, як показують дослідження, значну роль щодо ухилення від сплати податків, відіграє питання ставлення людини до влади.

Рівень довіри громадян до дій уряду є одним із найважливіших визначників податкової культури. Справедливість, порядок, стабільність, які є найбільш актуальними (бажаними) цінностями для сучасного українського суспільства у свідомості більшості громадян слабо корелюють із діяльністю владних структур.

Дослідження, проведені зарубіжними вченими, підтверджують високе значення такого фактору, як довіра до владних інституцій та його великий вплив на податкову сумлінність. Довіра до кожного із окремо взятих інститутів влади підвищує вирогідність повної сплати податків приблизно на 4% [2].

З цієї позиції видається доцільним навести декілька факторів, що повинні допомогти змінінню ситуації в Україні зі сплатою податків на краще.

Участь громадян у державницьких процесах та інформованість про суть процесів є базовими та взаємопосилюючими факторами підвищення довіри громадян до влади. Якщо громадяни цікавляться діяльністю влади, проявляють наполегливість у вирішенні суспільних проблем за допомогою інститутів влади, можуть побачити позитивні результати таких зусиль, то поступово між владою і громадянином встановлюється довіра. Якщо громадяни зневірюються в діях влади, відмовляються від використання своїх прав цивілізованого впливу на дії чиновників, у суспільстві виникає недовіра, яка втілюється у деструктивних формах соціального протесту, зокрема у несплаті податків. З іншого боку, чиновники, що походять із того ж соціального середовища, що й інше населення, “хворіють” тими ж соціальними хворобами та закріплюють стереотипи, через які податкова сумлінність перебуває на дуже низькому рівні.

Тільки громадянське суспільство здатне зрозуміти специфічну роль податкового механізму, суть податкового права і податкового управління та усвідомлювати злочинність ухилення від сплати податків. Із свого боку держава повинна постійно і невинно демонструвати своїм громадянам як платникам податків, що кошти, які передані ними в розпорядження держави, використовуються владою за призначенням ефективно і прозоро, як для суспільства загалом, так і для окремого громадянина.

Вище йшлося про соціальні факоти впливу на податкову сумлінність, які детермінують економічну поведінку платників податку. Надалі аналіз буде сфокусовано на людину, що стоїть перед вибором сплати чи не сплати податків. Поведінка людини у цій ситуації нерозривно пов'язана із психологією. Визнаючи важливість культурних та етнічних факторів, необхідно зазначити, що психологія походить від універсальності законів, які доводяться емпіричним шляхом. Соціальна психологія стверджує, що свідомість людини не формується в ізоляції, не є універсальною детермінованою системою уподобань, як це стверджувалося в "Економіксі". Упродовж свого життєвого шляху свідомість людини формується за допомогою соціалізації в групу. Таким чином, особистість є унікальним продуктом відображення різноманітних соціальних впливів. Будь-яка суспільна група, починаючи з сім'ї не зацікавлена в опортуністичній поведінці її членів. Із раннього дитинства вивчає такі поняття, як "справедливість", "порядність" тощо, цілком яких є забезпечення лояльності нового члена спільноти щодо інших його учасників. Поступово розширюючи кола спілкування поняття справедливості і порядності людини розповсюджуються на більшу кількість людей, доти, доки не стають глобальними. У підсумку людина засвоює цінність бути не лише достойним членом родини, патріотом своєї країни, а й універсально порядною людиною. Останнє означає, що людина визнає необхідність порядної поведінки щодо суспільства. Звичайно, не всі громадяни мають однакову шкалу загальнолюдських цінностей. Однак більшість членів суспільства, навіть дуже цинічних його представників і переконаних неплатників податків, не позбавлені сумління, хоча б у спрощеному його значенні, а доля справжніх соціопатів не перевищує 1%.

Сумління, за цього розглядається як психологічний механізм, у результаті якого людина переживає "когнітивний дисонанс" або психологічний дискомфорт від несумісності двох прийнятих позицій. Наприклад, "платити податки необхідно" і "я шукаю спосіб ухилитись від сплати податків". Вперше феномен когнітивного дисонансу був досліджений Л. Фестінгером [3]. Для того, щоб повернутися в комфортний психологічний стан, індивід редукує когнітивний дисонанс за допомогою комбінації між судженнями. Сучасний польський соціальний психолог М. Касевський після 20 років спостережень і дослідження в'язнів у різних країнах адаптував концепцію Л. Фестінгера та показав, що когнітивний дисонанс, чи "дисонанс людського достоїнства" редукується за допомогою соціально легітимізованої системи виправдань [4]. Кожна суспільна група втягнута, наприклад, у нелегальний бізнес, виробляє систему виправдань, які пропонуються у готовій формі для прийняття кожним новим членом, який вступає в таку групу. Ці виправдання піддаються класифікації і викриттю. На цьому засновані методи антикорупційних тренінгів, запропоновані М. Касевським. У тренінгу людині не нав'язують нові цінності, а пропонують проаналізувати власне мислення й поведінку, виявити систему виправдань. Викриття системи виправдань і контроль існуючих виправдань дасть змогу людині приймати рішення, згідно з власними цінностями, без зовнішнього контролю. Наслідування своїх принципів створює людині емоційний комфорт від власної поведінки та освідомлення власної чесності і порядності.

Згідно з концепцією відомого психолога К. Роджерса, ця внутрішня психологічна винагорода є основою наших соціальних реляцій. І тільки за їх відсутності нам необхідні інші джерела соціального визнання. Таким чином, навчання, що включає в себе широкий спектр заходів – від тренінгів у цільових

групах до масової інформаційної роботи, з використанням описаного методу викриття систем виправдань, може бути ефективним методом боротьби з тіньовою економікою, корупцією, податковою злочинністю. Звичайно, застосування таких заходів ідеологічного спрямування не відкидає необхідності застосування інструментів суспільного контролю, адміністративної і кримінальної відповідальності, проте їх роль, як і навантаження на них, може суттєво знизитись у боротьбі із податковою злочинністю.

Підсумовуючи зазначене, потрібно наголосити, що існують методи виявлення порушників податкового законодавства за їхніми соціально-психологічними характеристиками. Окрім того, проблема довіри до влади, що також впливає на економічну поведінку платників податків, переважно зводиться до особистої участі громадян у справах своєї країни. Проте головним залишається інтерпретація платником податків ситуації морального вибору між виконанням свого обов'язку і отриманням матеріальної вигоди.

Водночас з оздоровленням економіки, оптимізацією оподаткування необхідне цілеспрямоване формування податкової культури. Тут доцільно наголосити, що зарубіжний досвід повинен слугувати виробленню власної, української системи підвищення податкової культури, оскільки у цьому питанні істотне значення відіграють ментальні особливості, історичні передумови та сучасні соціально-економічні реалії України. Впровадження чужорідних схем формування та впливу на податкову культуру українців може не дати очікуваних результатів. На виконання цього завдання повинен бути спрямований науковий і управлінський потенціал України. На сьогодні, в українському суспільстві практично відсутнє розуміння того, що сплата податків допомагає вирішити економічні та соціальні проблеми країни і кожного громадянина. Важливими є підготовка та реалізація державної програми пропаганди податкової культури та податкового виховання.

Більше уваги повинно бути приділено проведенню роз'яснювальної роботи у засобах масової інформації, підвищенню рівня інформованості громадян про значення збору податків, податкове законодавство. Займатися цим повинні фахівці як податкових, так і інших адміністративних органів, некомерційні організації і навчальні заклади. Необхідним є розуміння того, що тільки при створенні об'єктивних умов формування податкової сумлінності така робота буде ефективною.

Формування податкової культури повинно бути визнане необхідною умовою підвищення рівня податкових надходжень і зниження податкової злочинності та здійснюване інститутами держави та громадянським суспільством загалом. Основними механізмами у цьому процесі є: просвітницька діяльність із громадянами стосовно специфічного значення податкового механізму у суспільстві, способів його адміністрування, податкового права; формування соціальної відповідальності бізнесу, участь громадян у контролі за використанням податкових коштів.

Література

1. World Value Survey database [Electronic resource] // Access mode : <http://www.worldvaluessurvey.org/>.
2. Alm J. Culture differences and tax moral in United States and Europe / J. Alm, B. Toggler // Journal of economic psychology [Text]. — 2006. — Vol. 27. — Issue 2. — April.
3. Festinger L. A theory of cognitive dissonance [Text] / L. Festinger. — Evanston : Row ; Peterson, 1957. — P. 8.

4. Kosevski M. Ludzie w sytuacjach pokusy i upokorzenia, Wiedza Powszechna [Text] / M. Kosevski. — Warszawa : [s. n.], 1985. — P. 18—24.

Yu. Klepikova-Chyzhova

**TAX CRIMINALITY PROBLEMS:
ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS**

Problems of tax criminality of Ukraine in the modern market conditions are considered. It is grounded that the basic factor of tax criminality reducing is to increase the level of tax culture. It is suggested to implement measures which will help to increase the level of tax culture in Ukraine.

Key words: tax criminality, taxpayer, tax culture, reasons for tax criminality.